

GELOVEN LEREN COMMUNICEREN

in gesprek met Aad de Jong over participatiegericht godsdienstonderwijs

Op weg naar zijn werkkamer wijst hij en passant op een mij nog onbekende variant van Michelangelo's 'Scheppende hand Gods', die zijn collega wat uitdagend op haar deur heeft hangen. Misschien niet het beste voorbeeld hoe vanuit de aardse werkelijkheid het venster naar het transcendente kan worden geopend, maar het blijkt desondanks een perfecte opmaat voor een goed gesprek, dat hiermee feitelijk al een aanvang neemt voordat het begonnen is. Een gesprek met Aad de Jong, die met zijn visie en pen een belangrijk stempel drukte op de adviesbrochure 'Kiezen en delen', waarin communicatie en participatie twee belangrijke inhoudelijke pijlers zijn.

Uitgerekend in een periode, waarin de samenleving wordt gekleurd door een bonte schakering van opvattingen en ideeën, duikt de behoefte op naar meer eenheid en afstemming. Schuilt daar niet een romantisch verlangen naar een verloren gewaand paradijs in?

"Als je kijkt naar de ontwikkelingen in het vak, dan zie je dat er in de afgelopen decennia veel activiteiten zijn ontplooid op het terrein van leerplanontwikkeling en programmering. Van onderlinge afstemming en dwarsverbanden is tot nu toe echter weinig sprake en daarom is het ook goed geweest, vind ik, om te proberen wat meer samenhang in dit geheel aan te brengen. Zelf had ik trouwens ook het gevoel, dat de tijd zo langzamerhand rijp was om inhoudelijk een klein stapje verder te zetten. Daarom ben ik persoonlijk ingesprongen op deze behoefte naar meer samenhang. Niet omdat ik zo voor eenheid ben, maar wel omdat ik longitudinaliteit en onderlinge afstemming een belangrijke kwestie vind voor de toekomstige ontwikkeling van het vak."

Uit de geschiedenis van de ruimtevaart weten we dat een kleine stap grote gevolgen voor de mensheid kan hebben. Wat bedoel je precies met die 'kleine stap voorwaarts'?

"Achteraf zou je kunnen zeggen dat het begrip 'communicatie' al dertig jaar de rode draad is geweest die door het levensbeschouwelijk landschap loopt. Maar aan dat begrip werden in deze voorbije periode hele verschillende invullingen gegeven. In de ervaringskatechese betekende communicatie voornamelijk 'expressie'. Het oordelen over uitspraken van anderen stond vooral centraal in de periode van de kritische katechese. En in levensbeschouwelijke vorming betekent communicatie zoiets als 'zelfonderzoek'. Ondanks het feit dat iedereen deze communicatieve component heel belangrijk vond, was het kenmerkende in al deze oriëntaties toch steeds de sterke aandacht voor de autonomie van het individu. Precies daarom denk ik dat we nu een stapje verder moeten zetten, in een poging om de communicatie met en de betrokkenheid op anderen wat sterker aan te zetten. Om misverstanden te voorkomen: ik pleit ervoor om volop waarde te blijven hechten aan alle positieve kanten van de nadruk op het individu. Het is van groot belang dat mensen zelf keuzen kunnen maken en verantwoorden. In die zin mogen de verworvenheden en waarden van de individuele autonomie niet teloor gaan. Maar dat mag niet ten koste gaan van de betrokkenheid op anderen, is mijn stellige overtuiging. De stap verder bestaat dus vooral in het meer accent leggen op de relatie tussen individu en gemeenschap."

De term 'participatiegericht godsdienstonderwijs' is aan het levensbeschouwelijk gewas een jonge loot, waarvan de wortels gezocht moeten worden in de communicatieve katechese. Hoe, denk je, zal de bloeiwijze ervan in de komende jaren uit gaan zien?

"De term 'participatiegericht godsdienstonderwijs' is eigenlijk alleen maar ontstaan om een grondzorg te verwoorden. Het zal in de komende jaren nog een hele toer zijn om die twee polen van individu en gemeenschap dichter bij elkaar te brengen. 'Gemeenschap' klinkt in dit opzicht nogal massief. In ieder geval bedoel ik er niet zonder meer kerk of geloofsgemeenschap mee. Wat ik voor ogen heb, is een soort kritische tegenbeweging ten opzichte van die individualiseringstendens, vooral naar de doorgeschoten vorm ervan: het individualisme. Het gaat me er dus om, samen met anderen dingen te doen, ook in niet-christelijke gemeenschappen en verbanden: het delen en uitwisselen van ideeën, overtuigingen en verlangens van individuen die betrekking hebben op het samenleven van mensen, hun onderlinge relaties enzovoort. Op die manier kunnen we het niveau van het individuele ontstijgen, zonder dat de individualiteit ondergesneeuwd raakt. Dat is de grondtoon als we het hebben over participatiegericht godsdienstonderwijs.

Toen we dat eenmaal in de gaten hadden, ontdekten we dat participatie natuurlijk ook nog naar andere dimensies uitgewerkt zou kunnen worden: historisch, theologisch, religieus of antropologisch. Eerder dan in 'of-of' termen moet je daarbij wel steeds in 'en-en' termen blijven denken: als er bijvoorbeeld sprake zou zijn van teveel nadruk op het heden (de befaamde 'Traditionsverlust!'), dan moet je niet meteen 'terug naar de traditie' zeggen, maar kijken hoe de relatie is tussen datgene wat we nu beleven en de 'grote stroom' van de geschiedenis. Ook dié relatie kun je dus denken in termen van participatie. Zeker wanneer je de term 'participatie' als een soort chiffré laat functioneren (zoals vroeger 'ervaring' in de ervaringskatechese), dan kunnen daarin de verschillende dimensies tot uitdrukking komen."

In 'Kiezen en delen' wordt een pleidooi gehouden voor het in gang zetten van een levensbeschouwelijk leerproces dat mikt op een commitment aan drie belangrijke dimensies van het leven: de samenleving, de geschiedenis en de transcendentie. Veronderstelt deze doeloriëntatie het bestaan van levensbeschouwelijke, christelijk geprofileerde gemeenschappen als interpretatiekader en identificatiemogelijkheid (als voorwaarde dus) of zijn deze het doel van het beoogde leerproces?

"De term 'participatie' is als doeloriëntatie geformuleerd (iets waaraan je op langere termijn een bijdrage wilt leveren), en niet als voorwaarde. Wat we willen, is via het vak bijdragen aan participatie van leerlingen - voor zover ze dat tenminste zelf willen - aan gezamenlijke geloofsbeleving en samenlevingsverbanden waar ze voor kiezen. Het is waar dat zoiets natuurlijk het gemakkelijkst kan wanneer deze verbanden concreet aan te wijzen zijn. Maar ook als ze er niet zijn, zouden we daar naar toe willen werken. Gemeenschappelijk geloven of samenwerking op geloofsgebied hoeft er niet zonder meer in te bestaan dat je je kritiekloos aansluit bij bestaande gemeenschappen... Zoals ik al zei, moet je je dit niet al te massief voorstellen. Juist in een samenleving waarin pluralisme en individualisering heel belangrijk gevonden worden, kunnen die gemeenschappen ook hele kleine groepjes zijn, zoiets van 'waar twee of drie...'.

Resumerend: voor het realiseren van participatiegericht godsdienstonderwijs is het bestaan van een bepaalde gemeenschap geen principiële voorwaarde. Een noodzakelijke voorwaarde is wel, dat gemeenschapsvorming mogelijk moet zijn. Maar daaraan ligt gewoon de antropologische veronderstelling ten grondslag dat de mens een sociaal wezen is en derhalve in staat om samen met anderen dingen te doen."

Als algemeen doel voor godsdienstonderwijs/levensbeschouwing wordt in de adviesbrochure geformuleerd: 'Geloven leren communiceren'. Zo kort en bondig is het de afgelopen dertig jaar eigenlijk nog nooit geformuleerd. Maar wat wordt er nu precies verstaan onder die drie elementen: geloven, leren en communiceren?

"Juist door deze combinatie van woorden hebben wij geprobeerd om leren niet te verzelfstandigen en zeker niet te identificeren met 'leren kennen', - waar leren meestal aan vastgekoppeld wordt. Waar het om gaat is 'leren communiceren'. Dat moet systematisch geoefend worden, er moeten voorwaarden voor geschapen worden. Niet alleen kennisvoorwaarden, maar ook handelingsvoorwaarden. Je moet het kunnen doen! De moeilijkste term is waarschijnlijk geloven. Daarmee wordt uitdrukkelijk een religieuze associatie opgeroepen. Ik geef daaraan ook de voorkeur; en dat heeft te maken met het onderscheidende van het vak ten opzichte van andere vakken. Begrippen als 'levensbeschouwing' en 'levensvragen' missen die religieuze connotatie en gaan mijns inziens niet ver genoeg. En net als bij 'communiceren' geldt ook hier: het gaat niet om het leren van geloof, maar om geloven als activiteit: je moet het doen!"

Wanneer je interreligieus wilt dialogeren moet je, is het standpunt van de werkgroep, op z'n minst iets van je eigen traditie weten. Kritische stemmen spreken dan al gauw van reconfectionalisering. Is die interpretatie reëel of worden daarmee spookbeelden opgeroepen die niet ter zake doen?

"Wanneer je het hebt over 'eigen traditie', dan vind ik dat heel dubbelzinnig. 'Eigen' kan namelijk in individuele en collectieve zin opgevat worden. Met collectief kan bijvoorbeeld de kerkelijke traditie bedoeld worden; en met individueel denk ik aan de manier waarop ieder persoonlijk is opgegroeid en grootgebracht (en dat hoeft helemaal niet samen te vallen met de kerkelijke traditie). Als je het hebt over 'eigen traditie' ben ik geneigd te zeggen: het gaat in eerste instantie niet om die collectieve traditie.

Laat ik het eens wat concreter maken. Het maakt natuurlijk heel veel verschil of je leerlingen in de klas hebt die uit een traditioneel katholiek plattelandsmilieu komen of in de Randstad wonen. Beide groepen leerlingen groeien op in een westerse cultuur, maar die is niet voor iedereen hetzelfde en vanzelfsprekend. Willen ze echter kunnen communiceren met allochtone medeleerlingen, dan zullen ze niet alleen iets moeten snappen van hún godsdienstige en culturele achtergrond, maar ook hun eigen achtergrond moeten kunnen plaatsen en aanvoelen. Het is dus inderdaad waar, dat voor het voeren van een interreligieuze dialoog vertrouwen met de traditie een belangrijke voorwaarde is voor beide gesprekspartners; maar dat moet niet onmiddellijk geïdentificeerd worden met de kerkelijke traditie. Dat ligt natuurlijk anders, wanneer je bijvoorbeeld iets wilt verstaan van de kritiek van Luther op de katholieke kerk: in dat geval zul je bijvoorbeeld iets van de middeleeuwse biechtpraktijken duidelijk moeten maken en kom je wel in een bepaalde kerkelijke traditie terecht.

Er bestaat momenteel een brede theologische consensus over het feit dat het christendom zijn geprivilegieerde monopoliepositie verloren heeft. Het christendom heeft de waarheid niet in pacht. De werkgroep heeft dan ook de voorkeur gegeven aan een positie van kritische universaliteit. Dit houdt in, dat je je kwetsbaar opstelt, ruimte laat voor kritiek en dat je op zoek gaat naar de overeenkomsten en verschillen. Het feit dat andere godsdiensten werkelijk wat te melden hebben, hoeft niet te betekenen dat je je eigen ideeën maar moet opgeven; daarvoor zijn ze je waarschijnlijk (en terecht) ook te dierbaar. Het betekent ook niet dat je de onderlinge verschillen maar moet wegpoetsen: om te weten wat je van de ander kunt leren, moet je weten hoe (anders) die ander denkt. Een positieve benadering van verschillen brengt tegelijkertijd de overeenkomsten aan het licht.

Reconfectionalisering? Degenen die reconfectionalisering vrezen, denken - meen ik - toch teveel in of-of termen wanneer ze zeggen: er is een confessionele traditie of er is geen traditie. Volgens mij zijn er echter veel verschillende tradities en traditie-elementen. Ook als het over traditie gaat, ben ik dus geneigd te denken in termen van en-en."

De christelijke traditie heeft zijn eigen referentiekader en 'taalspel'. Hoe schat je de kansen en mogelijkheden voor een zinvolle communicatie in met de leefwereld van jongeren, zodat zij worden uitgedaagd en geïnspireerd om de christelijke traditie op een eigentijdse en creatieve manier vorm te geven?

"Eerlijk gezegd denk ik dat het niet zozeer een taal- of communicatieprobleem is, maar een kwestie van beleving. Natuurlijk spelen er ook wel taalproblemen, maar niet zo sterk. De jeugd van tegenwoordig heeft natuurlijk wel ander jargon, maar dat staat wederzijdse communicatie niet in de weg. Waar het echter vooral om gaat is: kunnen we bij elkaar komen als het om de beleving gaat? Misverstanden in de communicatie komen immers vaak voort uit het verschil in achtergrond van waaruit je iets zegt. Nu, ik denk dat jongeren vanuit een andere belevingswereld denken en spreken dan traditionele kerkmensen. Volgens mij kun je dat alleen maar oplossen door je goed te verdiepen in elkaars achtergronden. En ook dan is de doorvertaling naar elkaars referentiekader verre van gemakkelijk. Als je niet bereid bent je echt open te stellen voor wat een ander bezighoudt en drijft, mislukt de communicatie. Want de kern van de zaak is natuurlijk, dat de liefde van twee kanten moet komen."

De aanzetten voor longitudinale planning en onderlinge afstemming vormen als het ware het theoretisch bouwwerk waarbinnen concrete activiteiten moeten plaatsvinden. Anders gezegd: het huis wordt casco opgeleverd, maar moet nog wel worden afgewerkt. Hoe gaat dat nu in zijn werk? Wat betekenen deze keuzen voor de dagelijkse praktijk van het godsdienstonderwijs?

"De vraag naar concretisering wordt vaak nogal snel als een vraag naar methodische concretisering verstaan: wat zijn de gevolgen voor het lesgeven? Toch is dat maar één kant van de medaille. Als je een voorbeeld wilt: in de Tweede Fase wordt sterke nadruk gelegd op zelfstandig, individueel werken. Leerlingen moeten leren om overal informatie te halen en te verwerken. Dat is prima. Maar om communicatie en participatie handen en voeten te geven, zou je er als docent heel systematisch aan moeten werken om die individuele zoekacties van leerlingen in een breder kader te plaatsen. Dat kun je doen door leerlingen uit te nodigen aan elkaar te laten zien wat ze hebben gevonden en de resultaten in groepen en misschien ook klassikaal ter discussie te stellen. Op deze manier organiseer je de onderlinge communicatie. Veel belangrijker - maar wellicht minder concreet - vind ik, dat je je doelstellingen niet beperkt tot de klassieke cognitieve, affectieve en psycho-motorische dimensies. Want dat zijn allemaal doelstellingen die sterk individueel gericht zijn. Je zou je doelstellingen van meet af aan in termen van communicatie moeten formuleren. Wanneer je communicatie serieus neemt, dan moeten alle partners inbreng kunnen hebben. Leerlingen moeten zich zowel in hun eigen achtergrond als die van anderen verdiepen, voordat ze daarover zinnig met elkaar in gesprek kunnen gaan. Overigens vind ik dat bij het 'vertellen van elkaars verhaal' niet alleen de verhalende component - de 'narratieve dimensie' - aan bod dient te komen, maar dat er juist ook ruimte moet zijn voor andere expressievormen, zoals muziek, poëzie, beeldende kunst enzovoort. In dat opzicht is er een heel arsenaal van mogelijkheden te benutten."

Maar denk je niet dat alleen witte raven dit kunnen realiseren? En zou daarvoor niet veel meer samengewerkt moeten worden met andere vakken; een soort 'horizontale planning en afstemming'?

"Ik vind het belangrijk dat het vak een gewoon schoolvak is en dat er op een normale manier kan worden samengewerkt met andere vakken. Wanneer je dus die longitudinaliteit uitwerkt, dan dien je aansluiting te zoeken bij wat er in het onderwijs gaande is, en ervoor te zorgen dat

het vak geen vreemde eend in de bijt wordt. Bijvoorbeeld: door net te doen alsof de Tweede Fase voor het vak godsdienst/levensbeschouwing niet bestaat.

Of er nu meer kansen komen voor vakoverschrijdend onderwijs? Ja, maar wel op voorwaarde dat de eigenheid, eigen inbreng van het vak daarmee niet verloren gaat. De eigenheid van het vak moet je niet laten reduceren vanwege een al te grote behoefte om de dingen met anderen samen te doen. Anders gezegd: laten we er alert op blijven dat de inhoud van het vak niet opgeofferd wordt terwille van de populariteit, 'om maar mee te kunnen doen'. Ik realiseer me dat dit misschien allemaal wat defensief klinkt, maar zo bedoel ik het niet. Theoretisch is er namelijk een heel belangrijk argument om positief te staan tegenover samenwerking met andere vakken; dat heeft te maken met de kwestie van de functionele differentiatie en de kritische omgang daarmee. In onze huidige samenleving zijn we geneigd aan grote levensgebieden een aparte maatschappelijke institutie toe te kennen: zo kennen we een onderwijsbestel, de gezondheidszorg, het bedrijfsleven enzovoort. Zo wordt ook godsdienst in een apart hokje gestopt. Met deze tendens zouden we heel kritisch moeten omgaan omdat deze niet bijdraagt aan de heelwording van de mens. Daarom is het goed dat het vak samenwerking zoekt met andere vakken: het zuivert je eigen visie en rompsand en leert je ook met andere ogen naar de(zelfde) werkelijkheid kijken."

Trek je met dit alles niet een erg zware wissel op school? En in hoeverre hangt het welslagen van de doelstelling (geloven leren communiceren) af van een succesvol samenspel tussen wat voorheen de vermaarde driepoot school, kerk en thuis werd genoemd?

"Het zou natuurlijk heel zinvol kunnen zijn, wanneer je bij je reflectie en theorievorming ook andere componenten kunt betrekken en zoeken naar onderlinge afstemming. Overigens hoort daar nog een vierde milieu bij, namelijk: de media, die heden ten dage een niet te onderschatten invloed hebben op dit soort leerprocessen, ook levensbeschouwelijke. Maar al deze milieus zijn relatief autonoom: de school heeft een geheel eigen taak, die je niet te gemakkelijk moet koppelen aan wat er in de kerk of thuis gebeurt. In de brochure is niet uitdrukkelijk aandacht besteed aan de wijze waarop een samenspel tussen school, thuis, kerk en media tot stand zou kunnen komen.

Misschien is het meest kritische punt hier: mag je veronderstellen dat er ergens toch voldoende gemeenschapsgevoel is, waar je op kunt bouwen, waar je vanuit kunt gaan? Anders gezegd: ben je, juist tegen de achtergrond van een sterk geïndividualiseerde samenleving, niet bezig met het bouwen van een huis op drijfzand? Ik ben ervan overtuigd dat dat niet het geval is. Ik geef toe: het is hartstikke moeilijk, omdat je op weinig kunt terugvallen; maar we moeten het desalniettemin proberen. Want als je dat niet doet, geef je je over aan doemdenken en zeg je in feite: geloof heeft geen toekomst meer."